

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

БАБАЛАР СӨЗІ

Мазмұндалған анықтамалық

Алматы
2022

ӘӨЖ 398 (574)
КБЖ 83.3 (5Қаз)
Б 12

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған*

Редакция алқасы:

Алпысбаева Қ., Әзібаева Б., Әкімова Т., Әлбеков Т. Әуесбаева П.,
Елесбай Н., Қалиева А., Қасқабасов С., Матыжанов К.,
Мүрсәлімова Н., Оралбек А., Рақыш Ж., Салтақова Ж.,
Сәкен С., Сәрсек Н.

Жауапты редактор

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
филология ғылымдарының докторы *Матыжанов К.*

Жауапты шығарушы: Мүрсәлімова Н.

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы *Пірәлі Г.*
филология ғылымдарының кандидаты *Шалғынбай Ж.*

Б 12 «Бабалар сөзі» жұзтомдығы: мазмұндалған анықтамалық /
Құраст.: Т. Әлбеков, Қ. Алпысбаева, Ж. Рақыш. – Алматы:
Дарын, 2022. – 382 бет.
ISBN 978-601-217-773-2

Анықтамалықта «Бабалар сөзі» жұзтомдығына енген фольклорлық мұралардың қысқаша мазмұны, жиналу, жариялану тарихы баяндалып, жинаушылар, жыршы-жеткізушілер мен жер-су атауларына қатысты мәліметтер берілген.

Жинақ фольклортанушы, әдебиеттанушы, мәдениеттанушы, дінтанушы ғалымдарға, жоғарғы оқу орындарының студенттеріне, магистрлер мен PhD докторанттарға, сондай-ақ рухани құндылықтарға қызығушылық танытатын қалың оқырманға арналған.

ӘӨЖ 398 (574)
КБЖ 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-217-773-2

© Құраст.: Әлбеков Т., Алпысбаева Қ., Рақыш Ж., 2022
© «Дарын баспасы» ЖШС, 2022

«БАБАЛАР СӨЗІ» ЖҮЗТОМДЫҒЫ – ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ АЛТЫН ҚОЙМАСЫ

Қазақ халқының фольклорлық мұралары бүгінгі күнге жетіп, Қазақстанның Ұлттық және Орталық ғылыми кітапханаларының, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының, Орталық мемлекеттік және Республикалық кітап мұражайларының сирек қорларында сақталған қолжазбалар мен көне кітаптар – халықтың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап келген бүкіл рухани байлығының хатқа түскен көмбесі.

XIX ғасырдан бастап XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарына дейін халық мұрасын жинау, жүйелеу, зерттеу, жариялау шаралары біршама дұрыс жолға қойылғанмен, патшалық Ресей империясы мен Кеңес өкіметінің құйтұрқы саясаттары, цензураның қатал құзіреті халық әдебиеті үлгілерін толық хатқа түсіріп, жарыққа шығаруға мүмкіндік бермеді. Әсіресе, атадан балаға жад арқылы жеткен шежірелер, діни дастандар мен хикаяттар, ұлт-азаттық көтерілістерге байланысты тарихи туындылар, ғұрыптық фольклордың, ауыз әдебиетінің (ақын-жыраулардың, би-шешендердің, сал-серілердің, әнші-жыршылардың шығармалары) үлгілері саяси идеологиялық көзқарас тұрғысынан толық жиналмады, ал жиналғандарының өзі цензуралық сараптаудан кейін ғана жарияланды.

Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін халықтың рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөлінгені белгілі. Алайда, атадан қалған аманат сөздерді жадында сақтап, насихаттап, өскелең ұрпақтың игілігіне жаратып келген көнекөз қариялар қатары сиреп кеткендіктен, фольклорлық, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудың мүмкіндігі азая бастады. Бірақ қолда бар әдеби жәдігерлерді толық, өзгертусіз, түпнұсқа негізінде жариялауға, терең зерттеулер жүргізуге барлық жағдай жасалды.

Қазақстан Республикасы Президентінің «2004-2006 жылдардағы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы Жарлығының (2004. 13 қаңтар, №1277) негізіндегі Үкіметтің «2004-2006 жылдардағы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдар-

ламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар туралы» Қаулысы (2004, 12 ақпан, №171) бойынша академик С.Қасқабасовтың басшылығымен «Бабалар сөзі» жүзтомдық топтамасының ғылыми басылымын дайындау жобасы жүзеге асырыла бастады.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым, Мәдениет және ақпарат министрліктерінің шешімімен «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының ғылыми басылымын баспаға дайындау М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығының ғылыми қызметкерлеріне жүктеліп, толық жарыққа шығару Астана қаласындағы «Фолиант» баспасына тапсырылды. Жобаның алғашқы жауапты редакторы болып фольклортанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Әзібаева бекітілді.

Ғалымдар бұл топтамада тек фольклорлық мұраларды қамтуды, авторлық ауыз әдебиет үлгілерін кейін жеке жинақ етіп құрастыруды жөн деп тапты. Жобалау барысында жоғарыда аталған сирек қорларда жинақталған фольклорлық туындылардан ғана жүз том дайындауға болатындығы анықталды. Институттың Ғылыми кеңесі көптомдықты дастандық эпостан бастау жөнінде ұйғарым жасады. Қазақстанның қолжазбалар мен сирек кітаптар сақталатын қорларында дастандар айырықша мол сақталғанмен, олардың 70-80 пайызы кеңестік идеологияның салдарынан жарияланбаған.

Алдымен баспаға әзірленетін жинақтардың жариялану жүйесі, оларға енгізілетін шығармалардың тізімі мен жанрлық сипаты айқындалды. «Бабалар сөзі» жүзтомдығы ғылыми басылым болғандықтан, қосымшаларға ерекше көңіл бөлінді. Фольклортанушы ғалымдар ортақ тұжырымға келіп, көптомдықтың ғылыми қосымшаларында төмендегідей тақырыпшаларды қамту ұйғарылды: томға енген мәтіндерге ғылыми түсініктер, сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдер туралы мәліметтер, мәтіндерді жеткізушілерге, жинаушыларға, тапсырушыларға қатысты деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және томдардың қысқаша мазмұны жазылған орыс, ағылшын тілдеріндегі түйіндемелер.

Жүзтомдықтың құрылымдық жүйесінде ғылыми басылымдарға тән ұстанымдар басшылыққа алынып, оны баспаға

дайындау барысында кейбір академиялық талаптар ескерілді. Мысалы, фольклорлық жанрлардың, олардың ішкі түрлерінің нұсқалары, версиялары қатар жіберілді және ғылыми түсініктерде текстологиялық сараптаулар жүргізілді.

Дүниежүзі халықтарының ортақ рухани құндылықтарын толықтырып, жалпы адамзаттық өркениеттің, мәдениет пен әдебиеттің тарихына аса зор үлес қосатын қазақ ұлтының мәдени мұралары аз емес. Солардың үлкен бір бөлігі – жыр, дастандар. Бұл жәдігерлер тарих соқпағының әр кезеңдерінде туындап, авторлары ұмытылып, сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарады. Осы ұзақ жолда ақын-жыраулардың, жыршылардың реперуарындағы кей шығармалардың бүгінгі күнге жұрнағы ғана іліккен болса, кейде бір туындының ондаған нұсқалары мен версиялары жетті. Олар қазақ қоғамының әр кезеңінде өскелең ұрпақтың санасына сіңіп, отансүйгіштікке, әділдікке, имандылыққа, ынтымақ-бірлікке, адал махаббатқа үндеп отырды.

«Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 2004-2005 жылдардағы алғашқы 22 томына Қазан төңкерісінен кейін айрықша тыйым салынып, оқырмандар үшін жабық күйінде қалып келген 31 хикаялық, 43 діни, 30-дан астам ғашықтық дастан топтастырылып, ғылыми жүйемен, бірегей дизайнмен басылым көрді.

2006 жылы Қолжазба бөлімінің меңгерушісі, әрі «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының жауапты редакторы болып филология ғылымдарының кандидаты С.Қосан бекітілді. Сол жылдан бастап шетелдердегі қандастардың фольклорлық мұрасын игеру, оларды Қазақстанда жарыққа шығарып, жалпы оқырманға таныстыру, ғылыми айналымға енгізу шаралары іске асырыла бастады. Бұл ретте Қытайдағы қазақтардың мәдени-рухани құндылықтары өзінің молдығымен де, сапасымен де назар аудартты. Аталған мұралардың біртұтас ұлттық игілікке айнала алмауы, белгілі бір өңір аясымен шектелуі алаңдатып келген еді.

Құрастырушылар тобы бұл шараға асқан жауапкершілікпен қарап, тұңғыш рет Қытайдағы қазақтардың фольклорлық туындыларынан онтомдық жинақ баспаға дайындады. 2005-2006 жылдары жарыққа шыққан 23-32 томдарда Қытайдағы қазақтар арасында жиналған 52 хикаялық, ғашықтық, тарихи, шежірелік

дастан қамтылды. Олардың арасында кейбір шығармалар ғана Қазақстанның қолжазба қорларындағы осы мазмұндас жырлардың нұсқалары болып табылса, қырықтан астам дастан қазақстандық оқырмандар үшін мүлде белгісіз туындылар еді. Мысалы, Шыңжаң қазақтарының басынан өткен түрлі тарихи оқиғаларға қатысты «Есенкелді», «Қожеке», «Үркін-қорқын», «Уаң бала», «Қан кешу», «Шейітсай», «Тәутік батыр», «Жақыпберді батыр», «Бөкен батыр» т.б. жырлардың бір тобы қазақстандық оқырманмен алғаш қауышты.

Аталған онтомдықты дайындауда Қытай мемлекетінің мәдениеті мен өнеріне үлес қосқан ғалым, жазушы, ҚХР фольклортанушылар қоғамының мүшесі, профессор, марқұм Оразанбай Егеубаевтың еңбегін атап өткен жөн. Ол әр томға енген мәтіндерді жинауда, жүйелеуде, мәтін тарихын анықтауда, әсіресе дастандарды жырлаушылар, айтушылар мен жеткізушілер туралы мәліметтер беруде көп көмек көрсетті.

Қазақ фольклорының бағзы замандардан ұмытылмай ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жетіп, әр буынды отансүйгіштікке, ынтымақ-бірлікке жетелеп отырған үлкен бір саласы – батырлар жыры. Олардың дені XIV-XVI ғасырлардың аралығындағы Ноғай және Қазақ Ордаларының мемлекеттік тұтастығын, халқымыздың тәуелсіздік жолындағы күрестерін бейнелейтін, жастардың адал махаббатын сомдайтын бірегей халық туындылары болып табылады. Сондықтан 2006-2009 жылдары басылым көрген «Бабалар сөзі» сериясының 33-52 томдары «Батырлар жырына» арналды. Мысалы, қорларда «Алпамыс батыр» жырының 1899 жылы Ж.Шайхысламұлы Қазанда бастырған алғашқы үлгісін қоса есептегенде он бес қолжазба нұсқасы сақталған. Кеңес кезеңінде шығарма әлденеше рет жарияланғанымен, көбіне редакцияланып, бір-біріне кіріктіріліп, нұсқалары қолдан жасалғаны белгілі. Сол себепті құрастырушылар ұжымы ақылдаса отырып, топтаманың екі томына жырдың он үш нұсқасын өзгеріссіз, қолжазба негізінде ұсынды. Бүгінгі ұрпаққа «Көрұғлы» эпосының отызға жуық нұсқалары мен версиялары жеткен. Сондықтан жырлардың барлық нұсқасы жинақталып, жүйеленіп, таңдаулылары томдарға кіргізілді.

«Батырлар жырының» қомақты бөлігін XIV-XVII ғасырлардағы Ноғайлы дәуірін қамтитын жырлар циклі құрайтыны белгілі. Жинақтарға Мұрын жырау Сеңгірбекұлы жырлаған «Қырымның қырық батыры» циклының құрамындағы отыз алты туынды енгізіліп, олардың басылым көрген нұсқалары түп-нұсқалармен текстологиялық тұрғыда салғастырылды. Жырлар «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары», «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» деген бөлімдерге жүйеленіп, себепті, себепсіз түзетілген сөздер, тіркестер, үзіктер қайта қалпына келтірілді. «Қырымның қырық батыры» цикліне жататын «Едіге», «Орақ-Мамай», «Шора батыр», «Қарасай-Қази» сияқты жырларға жеке томдар арналды.

Серияның 52-томында «Қисса Дотан Құбақанбайұғлы», «Қисса Құламерген», «Құбығұл» секілді көне эпостардың, 54-55-томдарында сюжетінің түп негізі Түркі қағанаты кезеңінен бастау алған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», 53-томда «Қыз Жібек» сынды ғашықтық жырлардың классикалық үлгілері, олардың нұсқалары мен версиялары ұсынылды.

Тарихи жырлар – елдік пен егемендікті асқақ рухпен ғасырлар бойы паш етіп, ұрпақтан-ұрпаққа ұлықтап, үлгі етіп келген қазақ фольклорының арналы бір бөлігі. Оларда кең көрініс тапқан ұлт-азаттық идеясының зерттелуіне де Кеңес дәуірінде шектеу қойылғаны мәлім. Бұндай солақай саясаттың салдары қазақ халқының рухани қазыналарының ең құндысы болып табылатын тарихи жырларға жасалған қиянаттан айқын аңғарылады. Өйткені тарихи жырлардың кез келген үлгісі тәуелсіздік тақырыбына бағышталып, ел үшін еңіреген ерлердің еңбегі мен ерлігін дәріптеуді мұрат тұта отырып жырланғаны кімге де болса түсінікті. Сондықтан қатал цензура қазақ халқының сан ғасырлық рухани мұрасының кеңестік идеология ұстанымдарына сай келуін қатаң бақылауға алып, осындай тыйым салушылық әрекеттерінің шырқау шыңына шықты. Алайда, әлемдік өркениет көшіне тәуелсіздік алған жылдары ғана кіріккен еліміздің тарихына, тіліне, мәдениеті мен әдебиетіне деген оң көзқарасы, қаржылай қолдауы осынау рухани жәдігерлерімізді толық жарыққа шығаруға мүмкіндік берді. Сондықтан 2009-2010 жылдары баспа жүзін көрген

«Бабалар сөзінің» 56-63 томдары XV-XIX ғасырлар аралығындағы тарихи оқиғаларды қамтитын тарихи жырларды қамтыды.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының бұдан кейінгі томдары қазақ фольклорының шағын жанрларына бағытталып, 2010 жылы оның жауапты редакторы болып филология ғылымдарының кандидаты Т.Әлбеков тағайындалды. Шағын жанрларды жариялау жұмбақтардан бастау алып, олар 2010-2013 жылдары жарияланған 64-100-томдардың негізін қалады.

Топтаманың 64-томы жұмбақ жанрына арналды. Жұмбақтар өскелең ұрпақты аңғарымпаздыққа, зеректікке баулиды, олардың ақыл-есін, сана-сезімін жетілдіреді, айнала қоршаған дүниенің сырын біліп, сынын түюге үйретеді. Жұмбақта табиғаттың, жанды-жансыз заттардың (ішінара абстракт ұғымдардың) аттары жасырылып, даралық белгілері, ерекше қасиеттері сипатталады. Жұмбақтан оны жасаушы халықтың дүниетанымы, әдеби-эстетикалық талғамы, қоғамдық сана-сезімнің, ақыл-ой мен тілінің өсу-даму дәрежесі көрінеді.

Мақал-мәтелдер – ұлттың рухани байлығы мен сан ғасырлық мәдениетінің көркем көрінісі ғана емес, сол халықтың ой-санасы, зердесі мен даналық деңгейінің де жарқын шежіресі. Алғаш рет бес том көлемінде жинақталған мақал-мәтелдердің (65-69-томдардың) дені әр кезеңдерде ұйымдастырылған фольклорлық-этнографиялық экспедициялар жұмыстарының, көне түркі заманынан бері тасқа басылып, орта ғасырларда қолжазба кітап күйінде хатқа түскен материалдардың, XIX-XX ғасырлардағы қазақ зиялылары хатқа түсірген мұралардың, орыс шығыстанушылары жариялаған кітаптардың негізінде дайындалды.

Жүзтомдықтың кезекті екі томы (70-71-томдары) қара өлеңге арналды. Ата-бабамыздың арман-мұраттары мен күйініш-сүйінішін, ұлттың болмыс-бітімін бейнелейтін осынау қымбат қазынамыздың жастарды адамгершілік қасиеттерге баулуға қосар үлесі мол. Қара өлең мәтіндерінен сол дәуірлердегі саяси-қоғамдық сана мен тілдік ерекшеліктерді айқын аңғаруға болады. Мәселен, жаңа әлеуметтік өзгерістер, тарихи және шынайы деректердің көбірек кездесуі, орыс, араб, парсы тілдеріндегі кейбір лексемалардың ұшырауы осыған дәлел.

Балалар фольклоры (72-том) – қазақ халық әдебиетінің жаңа туған жас сәбиден бастап кәмелетке толғанға дейінгі ұрпақтың

жас ерекшеліктеріне байланысты тәлім-тәрбие беріп, олардың психологиясын, эстетикалық танымын, ой-өрісін, еңбекке, отан сүйгіштікке деген сезімін, шығармашылық бағыт-бағдарын көтеруге зор ықпалын тигізетін дәстүрлі этнопедагогикалық құндылық. Бұл шығармалардың тақырыптық, көркемдік-мазмұндық сипаты мен тілдік-саздық құрылымы өзара үйлесім тауып, балалардың рухани әлемін қалыптастыруда ерекше рөл атқарады.

Академик С.Қасқабасовтың зерттеулері бойынша, ертегі жанры – халық прозасының дамыған, көркем түрі, яғни фольклорлық сөз өнері. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегінің қызметі кең: ол әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі қызметінен шығады. Сондықтан ертегінің басты міндеті – сюжетті барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Демек, ертегі шындыққа бағытталмайды, ал ертектің әңгімесін өмірде шын болған деп дәлелдеуге тырыспайды.

Қазақ ертегілері жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірнеше жанрға бөлінеді: хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, новеллалық ертегілер, сатиралық ертегілер. Қазақтың тек өзіне тән сюжетке құрылған шығармалармен қатар, халықаралық сюжетке құрылған ертегілері де бар. Олардың көбі тарихи-типологиялық жағдайда пайда болған, біразы тарихи-генетикалық, яғни туыс халықтарға ортақ болып табылады, кейбірі тарихи-мәдени байланыс нәтижесінде қазақ жұртына тараған. Сол себепті қазақ ертегілерінің арасында таза ұлттық та, халықаралық та, көшпелі де сюжеттер қатар өмір сүрген. Соған байланысты аталған жанрлық түрлердің негізінде бес том (73-77-томдар) жинақ басылым көрді.

Қазақ фольклорындағы миф жанры (78-том) алғашқы қауым кезінен бастау алып, біртіндеп дамып, көркем шығарма деңгейіне көтерілген. Олардың ішінде, әсіресе кең тарағаны – аспан әлемінің құрылысын түсіндіретін және әртүрлі жануар мен жәндіктердің кейбір қасиеттерін баяндайтын космогониялық, этиологиялық мифтер. Адамдар табиғаттың құбылыстарын, аспан әлеміндегі нәрселерді түсіну үшін олар туралы неше түрлі

миф тудырып, көп нәрсені күнделікті шаруа мен тұрмыс, адамдық қасиеттер мен қатынастар тұрғысынан түсіндірген.

«Бабалар сөзі» сериясын құрастырушылар шетелдерде қоныстанған қандастардың фольклорлық мұраларын жариялауға ықылас білдіріп, шекаралас мемлекеттерде сақталған әдеби құндылықтарды да жиыстырып, жүйелеп, жариялау жұмыстарын іске асыра бастағаны жоғарыда айтылды. Сол мұралардың бір бөлігі – Моңғолиядағы қазақтарға тиесілі. «Моңғолиядағы қазақ фольклорының» жинағы (79-том) профессор Қ.Қалиасқарұлының Баян-Өлгий өлкесіндегі қазақтар арасынан жинаған фольклорлық үлгілердің, З.Хадысұлы, Қ.Дөңтайұлы, З.Кулияш, Б.Ақтан т.б. айтушы, жинаушылардың, сол елде басылым көрген жинақтарда жарияланған халық мұраларының негізінде әзірленді.

Топтаманың кезекті 10 томы (80-89-томдары) қазақ фольклорының аса қомақты бөлігі – аңыздарға арналды. Солардың бірі – топонимдік аңыздарды белгілі бір жер-судың, өзен-көлдің, тау-тастың аталу себебін, тарихын баяндайтын әңгімелер құрайды. Олар жинақталып, бір жинаққа топтастырылды (80-том).

Жалпы қазақ шежіресі ру-тайпа, ұлыс, ұлт шежіресі, төрелер мен қожалар, төлеңгіттер шежіресі болып жіктелетіні белгілі. Олар ішкі жанрлық белгілері бойынша: жыр-шежіре, қарасөз және кесте шежіре болып бөлінеді. Шежіре Қазақ Ордасының әкімшілік басқару жүйесіне аса қажет болғандықтан, хандар оның жүйелі түрде жиналып, хатқа түсуіне мүдделі болған. Ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келген шежіре аңыздар – қазақ халқының сан ғасырлық тарихнамасы, тұтас бір ұлттың өсу-өрбу жолдары. Алдымен, әр тайпаның, рудың, аталықтың кесте шежіресі, соған байланысты аңыздар қарасөз күйінде атадан-балаға жетіп, өзге нұсқалары арқылы толығып отырды. Кейін ру ақсақалдарынан естіген шежірелік жүйе мен аңыздарды ақын-жыраулар, жыршылар өлең, жырға айналдырып, ел ішіне таратып келді. Олардың көпшілігі арнайы бір сюжеттік желіге құрылмай, қазақтың түп-тегінен жырлаушының өзіне дейінгі шежіре тізбектеліп, жыр үлгісіне түсірілген. Солардың негізінде баспаға 2 том шежіре-жыр, 1 том қарасөз шежіре әзірленді (81-83-томдар).

Күй аңыздары – қазақ мәдениетінің бастауларымен сабақтасып жатқан біртұтас рухани құбылыс. Аңыздардың түп-тамырына назар аударғанда, олар халықтың рухани әлемінде айырықша орны бар, ғасырлар қойнауынан бастау алатын дәстүрлі мұра екендігін аңғаруға болады. Оған Қорқыт атадан бастап бүгінгі күнге дейін үзілмей келе жатқан күй өнері, олардың шығу тарихына байланысты ауыздан-ауызға тарап, кейінгі ұрпаққа жеткен аңыздар айқын дәлел бола алады. Күй аңыздар халықтығымен қоса, синкретті сипатымен де ерекшеленеді. Бұл арада күй мен күйшінің, күй мен аңыздың, күй тарихы мен оны айтушылардың және күйді орындаушылардың арасындағы тығыз байланысты айта кеткен жөн. Топтаманың бір томы күй аңыздарды қамтыды (84-том).

Басылымның келесі бес томы VI ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі халық шығармашылығының құнды жанрының бірі – тарихи аңыздарға арналды. Халық прозасының бұл жанры ілгергі-бергі кезеңдерде жекелеген хандарға, батырларға, басқа да тарихи тұлғаларға арналған жинақтарда, баспасөз беттерінде, хрестоматиялық оқулықтарда жарияланғанмен, ғылыми тұрғыда жинақталып, жүйеленіп, арнайы басылымдары жарық көрген емес. Халқымыздың тәуелсіздігі үшін ерлік пен елдіктің тамаша үлгілерін көрсеткен батырлар бейнелері сомдалған көптеген аңыздар еліміз егемендік алғанға дейін елеусіз қалды. Тыйым салынғандықтан, жарияланбай, зерттелмей келді. Сондықтан құрастырушылардың алдында қоғамның әр кезеңдеріндегі тарихи оқиғаларды баяндайтын белгісіз аңыздарды жинастыру, бүгінгі жазуға көшіру, текстологиялық тұрғыда сараптау, жарыққа шығару арқылы оқырмандармен таныстырып, отандық ғылымның игілігіне айналдыру сияқты келелі мәселелер қойылды. Тарихи аңыздарға айырықша ден қойылып, республиканың сирек қорларында сақталған қолжазба мұралардың негізінде дайындалды (85-89-томдар).

Қазақ фольклорының ең көп сақталған тармақтарының қатарына ғұрыптық фольклорды жатқызуға болады. Халық шығармашылығының бұл түрлері ежелгі замандардан бері қазақ халқымен, оның тұрмыс-тіршілік, әлеуметтік салт-сана, дәстүр, дін, кәсіп тәрізді өмірлік басты құндылықтарымен сабақтаса дамып келгені мәлім. Серияның 90-томына маусымдық ғұрып

фольклоры (наурыз, жарапазан жырлары) мен үйлену ғұрып фольклоры (тойбастар, жар-жар, аужар, сыңсу, қоштасу, беташар, неке қияр өлеңдері) үлгілері, ал 91-томға отбасылық ғұрып фольклорының адамды ақтық сапарға аттандыру, азалау салттарына қатысты мұң-шер өлеңдері (жоктау, естірту, көңіл айту, қоштасу, көрісу, жұбату) топтастырылды.

Басылымның 92-томына өтірік және мысал өлеңдер жинақталды. Өтірік өлеңдерді айтушының бір мақсаты – өзінің шексіз қиялымен, қиыннан қиыстырғыш тапқырлығымен, ділмәрлігімен тыңдаушыны қол жетпес армандарға жетелеп, ой-өрісін жетілдіріп отыратын болса, екіншісі – қызық, күлкілі оқиғалы өлең-әңгімелері арқылы жұртшылықтың көңілін көтеру. Ал мысал өлеңдердің (прозалық үлгілері де кездеседі) белгілі бір жағдайды, оқиғаны тыңдаушыға астарлап, тұспалдап, жеткізетін дидактикалық мәні зор.

Магиялық фольклор – халық құндылықтарының аса қызғылықты, танымдық, тәрбиелік маңызы өте зор бөлігі. Оларды өзіндік саз-әуені, поэтикалық формасы мен көркемдік сипаты, мазмұндық ерекшеліктеріне қарай алғыс, қарғыс, бата, түс жору, тыйым сөздер, ырымдар, дұға оқу, арбау, жалбарыну, бақсы сарыны, дуалау, бал ашу, ұшықтау, аластау, құрт көшіру, жың шақыру т.б. деп жүйелеуге болады. Жалпы магиялық фольклорға жататын мұраларға екі том (93-94-томдар) арналды.

Топтаманың 93-томына бәдік, арбау, бақсы сарындары, баталар, алғыс, тілек сөздер, қарғыстар мен тыйым сөздердің үлгілері таңдалып, жүйеленіп жинақталды. 94-томға түс көру мен түс жорудың бірнеше түрлері, аян беру мен түс жоруға қатысты наным-сенім үлгілері, эпикалық жырлар мен прозалық фольклордағы түс жору көріністері және ырым сөздердің бірнеше түрлері топтастырылды.

Аңыздық прозаның тағы бір тобы – хикаяттар. Ол тақырыбы мен сюжеттік оқиғасына қарай кітаби және діни оқиғалардың желісіне құрылады. Хикаятқа неше түрлі әулие-әнбие, пайғамбарлар жайындағы және мұсылман дінінің мифологиясына негізделген шығармалар жатады. Жүзтомдықтың 95-томында қазақ арасында кең тараған Адам ата, Сүлеймен, Мұхаммед пайғамбар, Лұқпан, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр т.б. туралы аңыздар енгізілді.

Алғашқы рулық қауымнан бастап, барлық кезеңдерде туындап отыратын жанрдың бірі – ауызекі әңгімелер. Әңгімелердің түптөркіні – бір адамның, немесе қауымның өміріндегі бір ерекше оқиғаны баяндау. Көркемдік әсірелеу жоқ осындай жеке адамның басынан өткен оқиға ретінде айтылатын әңгімелер халық арасында да, қолжазба қорларында да мол сақталған. Топтаманың кейінгі үш томы (96-98-томдары) ауызекі тарихи, новеллалық және күлдіргі әңгімелерге арналды.

Халықтың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмір көрінісі, көңіл-күйі, орындалмаған аңсар-арманы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, жастардың адал махаббаты мен қайғы-мұңы сипатталатын жанрдың бірі – ән өлеңдер. Ән өлеңдер тыңдаушыны моральдық-этикалық қағидаларға, эстетикалық талғамдарға, адамгершілік танымдарға жетелейді. Сондықтан халықпен бірге жасап келе жатқан ән мәтіндері іздестіріліп, жүйеленіп, жүзтомдықтың соңғы екі томында (99-100-томы) ұсынылды.

Бүгінгі жаһандану үдерісі басымдық алған кезеңде ұлттық фольклорымыздың қадір-қасиеті, маңызы, тәрбиелік мәнін кең түрде зерделеп, бүгінгі күнге жеткен рухани мұрамыздың інжу-маржандарын толықтап, жүйелеу, саралап, арнайы жариялау – аса күрделі де, қажетті іс болды. Демек, жобаның ойдағыдай жүзеге асуы ұлттық фольклортану саласының бағыт-бағдарын айқындап, қазақ халқының рухани болмысын, мәдени байлығын эстетикалық талап-талғам тұрғысынан тереңірек тани түсуге жаңа мүмкіндіктер ашты.

Жобаны орындау барысында профессор Б.Әзібаева, филология ғылымдарының кандидаттары С.Қосан мен Т.Әлбеков жетекшілік еткен Қ.Алпысбаева, П.Әуесбаева, Ж.Рақышева, С.Сәкенов, С.Қорабай, М.Шафиғи, Б.Әбжетов, Т.Әкімова, А.Ақан, Қ.Орынғали, Ж.Салтақова, Н.Мүрсәлімова, Б.Тұрлымбеков, Н.Елесбай, Ғ.Райыс, А.Оралбек, А.Байғазы секілді құрастырушылардың негізгі тобы қатысты, сонымен бірге ұжымнан тыс зерттеушілер тартылды.

Бұрын жарияланбаған фольклорлық мәтіндер, олардың нұсқалары, көпшілікке беймәлім дереккөздері ғылыми айналымға түсті. Ұлттық руханият пен мәдениетті жаңғырту үшін филология ғана емес, оған іргелес тарих, тіл білімі, философия, этнография, мәдениеттану т.б. ғылымдар үшін негізді деректану

базасы пайда болды. «Бабалар сөзінің» басылым көруі түркі халықтарына да түрткі болып, қырғыз, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, әзірбайжан сияқты бауырлас елдер де өздерінің фольклорлық мұраларын көптомдық етіп шығара бастады. Бұл үрдістің жаппай белең алуына Қазақстан өкіметінің, әсіресе М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының үлесі аса зор деуге толық негіз бар.

Ұсынылып отырған мазмұндалған анықтамалықта «Бабалар сөзі» жүзтомдығына енген фольклорлық туындылардың, әрбір эпостық жырдың қысқаша мазмұны мен жинаушылар, жыршы-жеткізушілер туралы мәліметтер, жер-су атауларының көрсеткіштері берілді. Бұл ретте топтаманың 64-томынан бергі басылымдары шағын жанрларға арналғандықтан, олардың жиналуына, жүйеленуіне, жариялануына байланысты деректемелер жалпылама көрсетілгендігін айта кеткен жөн.

Бұл анықтамалықта жоғарыда айтылғандай эпостық жырлардың қысқаша сюжеттері, шағын жанрлардың деректі мәліметтері жазылды. Осы мазмұндалған анықтамалық арқылы жүзтомдықтағы рухани құндылықтарының Қазақстан аумағында ғана емес, алыс-жақын шетелдердегі зерттеушілер мен оқырмандар арасында насихатталып, таратылады. «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясы келешекте қоғамтану ғылымдарының фольклортану, текстология, деректану, тарих, тіл білімі, дінтану, мәдениеттану салалары бойынша түрлі зерттеу нысаны болады, осы мазмұндалған анықтамалық ғалымдардың назарынан сырт қалмайды деген ойдамыз.

Кітаптың алғы сөзі мен «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 67-100 томдарына енген фольклорлық шығармалардың мазмұнын – филология ғылымдарының кандидаты Тоқтар Әлбеков, 1-33 томдарына енген мәтіндердің мазмұнын – филология ғылымдарының кандидаты Қарашаш Алпысбаева, 34-66 томдарына енген мәтіндердің мазмұнын – филология ғылымдарының кандидаты Жұмашай Рақыш жазды. Қосымшаларды дайындаған – PhD докторант Насихат Мүрсәлімова.

МАЗМҰНЫ

«Бабалар сөзі» жұзтомдық сериясы – қазақ руханиятының алтын қоймасы (<i>Алғы сөз</i>)	3
Шығармалардың мазмұндалған көрсеткіші	15
Қосымшалар	335
Жинаушылар, жыршы-жеткізушілер, тапсырушылар көрсеткіші	336
Жер-су атауларының көрсеткіші	350
Әдебиеттер	375
Резюме	377
Summary	379

Ғылыми басылым

**«БАБАЛАР СӨЗІ»
ЖҮЗТОМДЫҒЫ:**

Мазмұндалған анықтамалық

Басылуға 23.06.2022 қол қойылды.
Пішімі 60x84/16. Көлемі 23,9 б.т.
Таралымы 500 дана

"Дарын баспасы" ЖШС
Алматы қ., Жамбыл к-сі, 114/85,
Бизнес-Сити БО, Литер Д, 510 каб.
e-mail: darynbaspа2022@mail.ru, +7 747 150 11 77